

## АНТИЧНОЗНАВЧІ СТУДІЇ О.М.ГІЛЯРОВА

Широкому загалу ім'я Олексія Гілярова (1855 — 1938) на-вряд чи добре відомо. За шість десятиліть, що минули з дня смерті, його встигли забути навіть фахівці. Мислителеві випала сумна доля багатьох співвітчизників, котрих викинули з національної духовної культури як старий непотріб. З побіжних, суперечливих, а іноді й просто облудних, характеристик його творчості, які інколи зустрічаються в літературі радянської доби, можна було створити лише образ якогось другорядного провінційного філософа, безпорадного невдахи, котрий так і не міг збагнути всієї глибини пролетарської філософії.

Однак був час, коли ім'я О.М.Гілярова, професора Київського університету з тридцятирічним дореволюційним стажем, автора численних наукових праць, людини неабиякої обдарованості та справді енциклопедичних знань, одного з найвидатніших вітчизняних теоретиків і методологів історії філософії, відомого знавця античності, користувалося великим авторитетом. У його особі поважали не лише знання, але й самостійність думки, майстерність слова, толерантність суджень. Усе це він виховував у своїх учнях. В.Зеньковський, Г.Шпет, Д.Чижевський, Г.Якубаніс, П.Блонський, В.Асмус, М.Холодний, К.Паустовський — для них і багатьох інших лекції Гілярова й особисте спілкування з ним стали справжньою школою філософської культури, школою творчого мислення, тобто тих якостей, що необхідні і філософу-фахівцю, і природознавцю, і письменнику, і будь-якій людині, що вважає себе освіченою.

У бурхливому і цікавому філософському житті Києва на зламі двох століть постать О.М.Гілярова є однією з найпомітніших. Серед визначних представників академічної філософії він чи не єдиний, хто продовжив її традиції за радянських часів. Обраний 1922 року до складу ВУАН, О.М.Гіляров — перший український академік-філософ.

Попри всю широту наукових інтересів мислителя (філософія, літературознавство, психологія, хімія) основним напрямом його досліджень були проблеми історико-філософської науки. Історико-філософськими є більшість праць Гілярова, в тому числі магістерська і докторська дисертації. За довгі роки викладацької діяльності О.М.Гіляровим була прочитана величезна кількість найрізноманітніших загальних і спеціальних курсів з історії філософії. Він багато працював у галузі історико-філософського джерелознавства, активно займався проблемами теорії й методології історії філософії, розробляв питання детермінації історико-філософського процесу, його періодизації, класифікації філософських вчень, досліджував функції історико-філософського знання, намагався осмислити історію філософії в її цілісності.

Аналіз спадщини О.М.Гілярова переконує в тому, що в його працях наявна глибока і ретельно розроблена концепція історії філософії, що ґрунтується на всебічно розробленому вченні про єдність особистісної, культурно-історичної і логічної детермінанти розвитку філософії, де особа, реальний суб'єкт філософської творчості, виступає фокусом усієї системи детермінант. У концепції мислителя філософія представлена не як предмет вузькофахових знань, а як значний фактор суспільного життя. Історичний рух філософії постає в ній як відображення багатовікового пошуку людиною цілісного і злагодженого світогляду, здатного відновити її єдність зі світом і подолати духовний розбрат, примирити «істину розуму» та «істину серця». Ідея всеєдності, що просякає філософські витвори мислителя, пронизує і його історико-філософські студії, які відтворюють складний і болісний шлях людства до її практичного здійснення. На цьому шляху, доводить Гіляров, філософія є важливим чинником, адже в ній сконцентровані духовні зусилля людства в пошуках гармонії істини, краси і блага.

Як відомо, принципи не є вихідним моментом дослідження, вони складають його заключний результат. Теоретичні й методологічні підвалини історико-філософської концепції О.М.Гілярова вибудовані ним на підставі досвіду багаторічного вивчення філософії, дослідження історичних етапів її розвитку.

Серед періодів історії філософії найбільш пильну увагу мислителя привертала антична філософія. Втілюючи в собі естетичне й наукове начало, саме вона найбільшою мірою відповідала його філософському ідеалу.

Античну філософію О.М.Гіляров почав систематично вивчати у сімдесяті роки. В той період інтерес до античності з боку російських істориків філософії стає особливо помітним. Розв'язання проблем, що стояли перед історико-філософською наукою, цілком природньо потребувало звернення до витоків філософії, глибокого вивчення античної спадщини. «Ми пов'язуємо з цим вивченням найжвавіший інтерес, — писав з цього приводу В.В.Розанов, — пов'язуємо надії наблизитися до істини, якою ще не володіємо»<sup>2</sup>.

Блискуче володіння давньогрецькою мовою, ґрунтовне знання філософських першоджерел, античної історії, літератури, мистецтва, побуту, надзвичайно глибока обізнаність у західноєвропейських дослідженнях у цих галузях створили О.М.Гілярову заслужену репутацію одного з найбільш значних російських філософів-античностознавців. Про його глибоке знання давньогрецької культури з повагою відгукувалися О.І.Введенський, О.О.Козлов, Е.Л.Радлов, Г.Г.Шпет, П.П.Блонський, О.Ф.Лосєв, В.Ф.Асмус.

Серед праць О.М.Гілярова немає жодної, що була б спеціально присвячена цілісному аналізу античної філософії, але це зовсім не означає, що можливість дізнатися, якою уявляв мислитель її історію, втрачена назавжди. До певної міри це уявлення репрезентують праці О.М.Гілярова «Керівництво до вивчення філософії» (К., 1916) та «Філософія в її сутності, значенні та історії» (К., 1918). Більш детальний виклад міститься в конспекті лекцій з історії стародавньої філософії, прочитаних професором у Київському університеті в 1903 — 1904 роках, складеному тодішнім студентом, а згодом відомим діячем української культури, І.І.Огієнком<sup>3</sup>.

У концепції О.М.Гілярова стародавня філософія складає один із трьох (поряд із середньовічною і новою) головних відділів історії філософії. Даючи характеристику цих відділів, мислитель виходить з розгляду процесу становлення філософії як

<sup>1</sup> Див.: Ященко А. Русская библиография по истории древней философии. — Юрьев, 1915.

<sup>2</sup> Розанов В. Заметки о важнейших течениях русской философской мысли в связи с нашей переводной литературой по философии // Вопросы философии и психологии. — 1890. — Кн. 3. — С. 2.

<sup>3</sup> Див.: Гіляров А.Н. История древней философии. Курс лекций, читанный в Киевском университете в 1903 — 1904 гг. Конспект лекций, составленный студ. И.Огиенко. — Інститут рукопису ЦНБ НАН України. — І, 4862.

подолання міфологічного світогляду і формування теоретичного осягнення світу. Зароджуючись на тлі міфології, давня філософія намагається йти незалежним від неї шляхом знання, але після п'яти століть зусиль знемагає, усвідомлює свою неміч і робить — у середньовічній філософії — такий рішучий поворот назад до релігії, що віддає їй себе у полон на цілих чотирнадцять століть, однак лише для того, щоб у новій філософії поступово звільнитися з цього полону і, досягнувши, зрештою, у другій половині XIX ст. повної свободи, за наших днів шукати вільної переоцінки цінностей»<sup>4</sup>. Таким чином, резюмує О.М.Гіляров, «давню філософію можна розглядати як низку спроб знайти для життя природну підвалину, середньовічну — як захоплення думки надприродним, як її релігійний полон, нову — як звільнення з цього полону»<sup>5</sup>.

Розглядаючи філософію в єдності з іншими формами суспільної свідомості, мислитель виділяє ті з них, які визначають духовну своєрідність певної історичної доби і тим самим накладають особливий відбиток на розвиток філософської думки, створюють історичну своєрідність кожного з її етапів. Так, антична філософія не може розглядатися поза її зв'язками з мистецтвом, позаяк «у давній філософії, найбільш близькій до міфотворчого першоджерела, переважає мимовільне тяжіння до міфотворчості і самодостатнього художнього споглядання»<sup>6</sup>.

В історії стародавньої філософії О.М.Гіляров виділяє сім періодів. Перший з них, названий філософом «родоводом богів», триває з середини VI ст. до н.е. і «належить скоріше міфологічній, ніж філософській творчості»<sup>7</sup>. Він характеризується процесом розкладу міфології й переходом до інших форм суспільної свідомості. Це період пробудження, зародження філософської думки на тлі переосмислення і систематизації міфу в епосі й теогоніях, що намагаються пояснити походження світу і людини через «олюднення богів». «Несвідома творчість припинилася й поступилася місцем ясно усвідомленому бажанню розібратися у незліченному сонмі божественних істот, створених міфотворчістю, — пише Гіляров, характеризуючи сутність

<sup>4</sup> Гіляров А.Н. Философия в ее существе, значении и истории. — К., 1918. — Ч. I. — С. 169.

<sup>5</sup> Там же. — С. 167.

<sup>6</sup> Там же.

<sup>7</sup> Гіляров А.Н. Руководство к изучению философии. — К., 1916. — С. VII.

теогоній. — Філософське прагнення виявилось у спробах створити родовід богів від небагатьох першоначал і внести цим родоводом гармонію і порядок у неосяжний сонм божественних істот»<sup>8</sup>. Серед найдавніших теогоній О.М.Гіляров особливо підкреслює значення орфічної теогонії, крізь міфологічні лики якої проглядає «вчення про всесвіт як єдине ціле, прагнення знайти фундамент для пояснення подвійної природи людини, складеної з душі й тіла, для розв'язання питання про життя і смерть і для правил життя»<sup>9</sup>.

Поступове витіснення, а потім і повна заміна божественної природи світобудови природною складає зміст наступного, космоцентричного періоду історії філософії, або періоду «споглядання космосу»<sup>10</sup>, представленого стародавніми філософськими й релігійно-філософськими космогоніями від Фалеса і Піфагора до Емпедокла, Анаксагора і Демокріта. Цей процес розумової переорієнтації О.М.Гіляров пов'язує з піднесенням, що виникло в різних галузях грецького життя VI ст., і було викликане «складними чинниками: економічними, суспільними, політичними, розквітом колонізацій, зіткненням з іноземними народами, жвавою торгівлею, загостреною боротьбою партій і станів»<sup>11</sup>, розповсюдженням писемності, математичних і астрономічних знань, що черпалися переважно на Сході.

Все це призвело до того, що думка все більше звільнялася з-під влади міфології й зосереджувалася на природному, даючи початок філософії і науці.

Вказуючи на спільність, лад, законність, що панують у світі, стародавні мислителі, зазначає О.М.Гіляров, не були однастайними щодо пошуків його першооснови: одні пояснювали світ як щось хистке й рухоме, другі бачили його вічним і незмінним, треті уявляли світову речовину розумною, абстрактною, четверті навчали, що світ є зчепленням атомів. Щоб вийти із цих суперечностей, думка повинна була зосередитися сама на собі, з'ясувати свої пізнавальні можливості, дослідити внутрішній світ

---

<sup>8</sup> Гіляров А.Н. Философия в ее существе, значении и истории. — Ч. I. — С. 169.

<sup>9</sup> Там же.

<sup>10</sup> Гіляров А.Н. Руководство к изучению философии. — С. VII.

<sup>11</sup> Гіляров А.Н. Философия в ее существе, значении и истории. — Ч. I. — С. 171.

людини, що стало у подальшому причиною переорієнтації філософії з макрокосму на мікрокосм.

Космоцентричний період історії філософії розглядається О.М.Гіляровим як важливий етап становлення філософії: яким би міцним не був у стародавньої філософської думки ухил до міфології й художності — космос «постає перед нею як художнє творіння і так у ній відображується»<sup>12</sup>, — «він був несвідомим, а свідомо вона спрямовувалася запитамі теоретичними — прагненням до знання»<sup>13</sup>.

Багато філософських ідей, які були висунуті у цей період, підкреслює О.М.Гіляров, справили значний вплив на подальший розвиток філософії. Серед «споглядачів світового ладу» філософ особливо відзначає Геракліта, слушно зауважуючи, що опріч Платона «ніхто не мав такого впливу на давню науку, як Геракліт. І сучасне природознавство посідає гераклітову точку зору і визнає, що «все тече». Вчення Геракліта було фундаментом, на якому побудували свої вчення Платон, а в новітній філософії — Лейбніц, Шеллінг, Гегель»<sup>14</sup>. Велике значення мала, на думку О.М.Гілярова, елейська філософія: Ксенофан розглядається ним як «родоначальник пантеїзму, тобто вчення, згідно з яким бог і світ зливаються»<sup>15</sup>, а без парменідівського вчення про суще «не було б і вчення Демокріта про атоми, не було б учення Платона про ідеї»<sup>16</sup>.

Третій період — «зосередженості на людському» (від середини V ст. до 40-х років III ст.) — представлений софістами, Сократом і сократівськими школами. Вичерпавши сили на споглядання світового ладу, філософська творчість звертається до споглядання справ людських, людського життя, громадського й особистого, кидає небесне заради земного. Цей поворот був підготовлений, по-перше, суперечливістю філософських ідей попереднього періоду, а по-друге — розквітом, а потім розвалом суспільного життя. «Суперечливі погляди висунули питання про правочинність думки братися за пізнання божественного, не випробувавши попередньо сил на більш доступному людському, і необхідність для розв'язання цього питання вивчити природу

<sup>12</sup> Там же. — С. 174-175.

<sup>13</sup> Там же. — С. 175.

<sup>14</sup> Гіляров А.Н. История древней философии. — Інститут рукопису ЦНБ НАН України. — I, 4862. — С. I.

<sup>15</sup> Гіляров А.Н. Руководство к изучению философии. — С. 9.

<sup>16</sup> Там же. — С. 12.

знання, — пише О.М.Гіляров. — Розбрат політичного життя зіткнення партій у громадах і поміж собою, розхитаність і моральних засад, що супроводжували цей розбрат і боротьбу, відволікали думку від далекого і мало бентежного для близького й сильно захоплюючого»<sup>17</sup>.

Загальну спрямованість цього періоду філософського розвитку О.М.Гіляров оцінює як визвольну і просвітницьку, подібну до філософії XVIII століття<sup>18</sup>. Однак, незважаючи на цю спільність, філософські вчення даного періоду так само мало примирені поміж собою, як і вчення попереднього періоду. Софістичне вчення визнало одиничну людину мірилом істини: істинне те, що одиничній людині за даного часу уявляється. Але позаяк людині може уявлятися різне, то будуть різними і твердження. Таким чином, тут руйнується пізнання, і софістичне вчення само зруйнувало себе»<sup>19</sup>. Сократ же за міру істини визнає не одиничну людину, а суб'єкт, що мислить. Істина — це спільне у речах, тому знання зводиться до загальних визначень.

Сократ, за переконанням О.М.Гілярова, є найвизначнішим з-поміж усіх давніх мислителів. Він перший просякнув справді філософським духом. Розмежувавши галузі пізнаваного й непізнаваного, він відмовився від дослідження останнього, а в першому визнавав за істину лише те, що виправдовувало себе перед суворим судом його допитливого розуму. Він виступив проти запеклої самовпевненості в уявному знанні й позначив істинні підвалини моральності: «Його зосередженість на людському, шукання мети, сенсу, значення, взірця, підвалини життя, вчення про знання, чесноти, верховне благо, щастя, користь, задоволення, утримання, самопізнання обумовили подальший розвиток історії філософії настільки, що став звичайним поділ її на Досократичну і Післясократичну»<sup>20</sup>.

«Ширяння до позамежного» — так характеризує О.М.Гіляров епоху Платона й Арістотеля у філософії (від початку IV ст. до 20-х років II ст.). Платон й Арістотель повною мірою скористалися спадщиною всього попереднього розвитку грецької філософії й уже тому заслуговують усебічного вивчення. Але особливо цікавими їх твори є тому, що ніхто не торкнувся стількох

<sup>17</sup> Гіляров А.Н. Философия в ее существе, значении и истории. — Ч. I. — С. 177.

<sup>18</sup> Там же. — С. 189.

<sup>19</sup> Там же. — С. 181.

<sup>20</sup> Там же. — С. 186.

різноманітних і плідних філософських питань, як саме ці два мислителя.

«Платон і Арістотель, — вважає О.М.Гіляров, — однаково визначні, але значення їх не однакове. Вчення Арістотеля є лише видозміненим вченням Платона і цілком на нього спирається, подібно до того, як вчення Платона, у свою чергу, цілковито спирається на вчення Сократа»<sup>21</sup>. Загальне й незмінне, якого марно шукав Сократ у потоці життя, знайшов поза цим потоком найпалкіший і найталановитіший з його прибічників Платон. Він назвав це вічне, незмінне, нерухоме, однорідне ціле, досконале єдино істинно суще, яке не вміщується у потік чуттєвих речей, що виникають і минають, мінливих і недосконалих — ідеєю. «Він переніс свої ідеї у сферу позамежну не лише для землі, але й для неба, позаяк і на небі є рухи і зміни. Все це надземне, наднебесне, надсуще Платон і вклав у ширяння своєї думки»<sup>22</sup>.

Цікаво, що це «ширяння до позамежного» О.М.Гіляров пов'язує не лише з логікою розвитку філософської думки, але й з особливостями людської долі самого Платона. Такий підхід, підкреслимо, характерний саме для традиції російського платонізму кінця XIX — початку XX століття, для якої «головне, — говорячи словами В.С.Соловйова, — особа Платона»<sup>23</sup>, вивчення тих життєвих мотивів, глибокого душевного досвіду, що складають підвалину платонівської філософії. Для О.М.Гілярова одним з таких головних мотивів є глибока особиста невдоволеність Платона тим, що його оточує. Один із найшляхетніший афінських аристократів, нащадок царів, він усією своєю істотою зневажав охлократію, серед якої жив, «людців», що вирішували долі своїх співвітчизників. Це почуття особливо загострилося після засудження Сократа. Не принесли жаданого заспокоєння подорожі до Єгипту, Кирени, Великої Греції, а перебування на Сицилії, де за наказом тирана Діонісія його було продано в рабство, якого він ледве позбувся, остаточно

<sup>21</sup> Гіляров А.Н. Платонизм как основание современного мировоззрения в связи с вопросом о задачах и судьбе философии. — М., 1887. — С. 9.

<sup>22</sup> Гіляров А.Н. Философия в ее существе, значении и истории. — Ч. I. — С. 190.

<sup>23</sup> Соловьев В.С. Жизненная драма Платона // Сочинения: В 2-х томах. — Т. 2. — М., 1990. — С. 584.

зруйнувало будь-яку надію «знайти десь придатне для нього середовище, ту духовну шляхетність, якої він шукав»<sup>24</sup>.

Вченням про вічні й незмінні сутності речей, або ідеї, Платон заклав підвалину філософського ідеалізму, на якій тримаються всі метафізичні системи, починаючи від Арістотеля. «Платон, — пише О.М.Гіляров у своїй першій філософській праці, — започаткував філософську течію, відому під іменем раціоналізму або ідеального реалізму, який відчувається з однаковою силою як у французьких мислителів з Декартом на чолі, так і в німецьких — Вольфа, Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля, Шлейєрмахера, Шопенгауера, Гартмана, інших. Не знаючи ідеології Платона, не можна з історичною виразністю збагнути ні систем Декарта, Спінози, Мальбранша і Лейбніца, ні критик Канта, ні абсолютного ідеалізму Фіхте й абсолютного панлогізму Гегеля...»<sup>25</sup> Відгомін платонізму зустрічається майже в усіх сферах духовної творчості: в релігії, мистецтві, етиці, естетиці тощо. У галузі релігійної свідомості, зазначає О.М.Гіляров, Платон «був попередником християнства. Якби не було платонізму, то і не було б того забарвлення, яке має християнство»<sup>26</sup>. Безсумнівно, що «платонізм був засвоєний давніми Отцями Церкви і відбився на утворенні філософської сторони християнської догматики»<sup>27</sup>. У галузі естетики саме Платон встановив погляд на красу як на божественний, вічний і недосяжний ідеал, «зображувати який у його доступній людині повноті є нескінченною метою мистецтва»<sup>28</sup>. У галузі етики саме Платон висунув як безумовне начало ідею блага і прагнення до її втілення проголосив незмінним обов'язком кожного. Величезним є значення Платона для науки, адже грецький філософ вчив про ідею як найвищий закон суцього, а метою науки саме і є осягнення цього закону. Отже, підсумовує О.М.Гіляров, роль платонізму в духовній культурі людства настільки істотна, що «без перебільшення ми можемо сказа-

<sup>24</sup> Гіляров А.Н. Философия в ее существе, значении и истории. — Ч. I. — С. 190.

<sup>25</sup> Гіляров А.Н. Платонизм как основание современного мировоззрения... — С. 10.

<sup>26</sup> Гіляров А.Н. История древней философии. — Інститут рукопису ЦНБ НАН України. — I, 4862. — Арк. 172.

<sup>27</sup> Гіляров А.Н. Платонизм как основание современного мировоззрения... — С. 15.

<sup>28</sup> Там же. — С. 12.

ти, що вчення Платона є фундаментом для всього сучасного світорозуміння»<sup>29</sup>.

Слід особливо підкреслити, що для Гілярова платонізм не є лише філософським вченням Платона. Він розуміє його значно ширше: як особливий тип світорозуміння, як певне духовне спрямування, як один із наймогутніших ферментів духовної культури, як світоглядну підвалину. Згадаємо, що саме таке тлумачення платонізму дасть згодом П.В.Флоренський у праці «Смисл ідеалізму» (1914).

Вихідні положення об'єктивного ідеалізму продовжує і розвиває учень і послідовник Платона Арістотель, але, як зазначає О.М.Гіляров, його філософська позиція досить неоднозначна. Критикуючи платонівське вчення про ідеї як абсолютно відірвані від одиничного сутності, Арістотель намагається дати більш реалістичне витлумачення чуттєвої одиничної речі як поєднання форми і матерії, де формі належить активна, а матерії — пасивна роль. Цим розмежуванням Арістотель виносить джерело руху поза матерію: до «страдницького і смертного розуму «приходить ззовні» розум безсмертний, божественний»<sup>30</sup>.

Гостре протиставлення речовинності зовнішнього світу й духовності світу внутрішнього визначило в умовах зростання кризи рабовласництва головну спрямованість розвитку філософської думки в наступні три періоди — «пошуків заспокоєння» (від останнього десятиріччя IV до кінця першої чверті IV ст. до Р.Х.), «узгодження різномовного» (від середини II ст. до кінця першого двадцятиріччя I ст. до Р.Х.) і «прагнення божественного» (від початку нашого літочислення до кінця третього десятиліття VI ст.).

Скептицизм, епікуреїзм та стоїцизм, які репрезентують античну філософію періоду «пошуку заспокоєння», непримиренні в деталях, але єдині за метою — «знайти для життя спокійний пристанок»<sup>31</sup>: епікуреїзм — в усвідомленні, що всіляке існування тлінне, у собі необхідне й ні від кого не залежить, що всі зовнішні блага крихкі й ненадійні, що прихильність до

<sup>29</sup> Гіляров А.Н. История древней философии. — Институт рукопису ЦНБ НАН України. — I, 4862. — Арк. 149.

<sup>30</sup> Гіляров О.М. Схема історії філософії в освітленні історичного матеріалізму // Записки соціально-економічного відділення ВУАН. — К., 1926. — Т. II, III. — С. 222.

<sup>31</sup> Гіляров А.Н. Философия в ее существе, значении и истории. — Ч. II. — С. I.

них нерозумна, страждання необхідні, але внутрішнім зусиллям переборні, що смерть неминуча, але не страшна, позаяк кладе край усьому і назавжди; стоїцизм — у підкоренні всезагальному, необхідному, у пануванні розуму над усіма тривогами, радощами і скорботами життя і навіть над самим життям; скептицизм — у відсутності в усіх наших судженнях вірогідності й у втриманні від усіх рішучих тверджень і запечечень. Взагалі цей період, вважає мислитель, відзначений не лише пошуками, але й «зубожінням» творчості, викликаним стомленістю філософської думки.

У наступному, шостому періоді («узгодження різномовного») «думка настільки знесилюється, що не здатна до будь-якого заглиблення і пропонує кожному брати з філософських вчень те, що подобається»<sup>32</sup>. Істину шукають у злитті вчення Платона з ученням Арістотеля, а їх обох — зі стоїцизмом і піфагореїзмом (еклектизм).

«До першого століття нашого літочислення, — пише О.М.Гіляров, — усі природні шляхи виявилися пройденими, підірвана скептицизмом думка для розв'язання тривожних питань звертається по допомогу до надприродного, божественного, до одкровення з неба, знання поступово витісняється вірою, цілком виразне прагнення божественного дає філософії релігійне спрямування, покладає новий, сьомий період, який завершує стародавню і починає середньовічну філософію»<sup>33</sup>.

Від загальної «схеми» розвитку античної філософії в концепції О.М.Гілярова перейдемо до тих його праць, що були спеціально присвячені цьому періоду філософського розвитку.

Предметом спеціальних античознавчих студій О.М.Гілярова не була цілісна систематична розробка античної філософії в усій її повноті. Увагу науковця привертає не вся грецька філософія, а насамперед ті її ідеї, що були найбільш близькими до його власного світорозуміння і розробленої філософської концепції.

Так, прагнучи глибше вивчити духовний світ особи, відстоюючи її самоцінність, О.М.Гіляров відчуває особливий інтерес до «антропоцентричного» періоду історії античної філософії, віку софістів і Сократа, який мислитель вважає часом розквіту людської самосвідомості, визнання людини вищим мірилом усіх речей.

<sup>32</sup> Там же. — С. 4.

<sup>33</sup> Там же.

Наприкінці 80-х років О.М.Гіляров замислює створити ґрунтовну працю про грецьких софістів. За задумом мислителя, ця праця мала складатися з трьох частин. Перша частина — розгляд питання про те, хто такі софісти, і яким чином їхній світогляд пов'язаний з політичною і культурною історією Греції. Друга — критика джерел, огляд усіх свідчень про кожного з софістів і критична оцінка їхніх учень. Третя — виклад історії філософського служіння Сократа, ім'я і діяльність котрого нерозривно пов'язані з іменами і діяльністю софістів.

З трьох запланованих частин побачили світ лише дві: «Грецькі софісти, їхній світогляд і діяльність у зв'язку із загальною політичною і культурною історією Греції» (М., 1888) та «Джерела про софістів. Платон як історичний свідок» (К., 1891), захищені філософом як магістерська і докторська дисертації.

На думку О.М.Гілярова, «в історії філософії не знайдеться іншого прикладу такої мінливої долі, якої зазнали грецькі софісти»<sup>34</sup>. Перше захоплення їхньою діяльністю змінилося двадцятьма двома століттями паплюження й ганьби. Звичним став погляд на них «як на людей моральнісно-негідних, а на їхні філософські погляди як на легковажну, хоча й блискучу, гру розуму, несумісну ані з гідністю науки, ані з істиною»<sup>35</sup>. Але наприкінці XVIII ст. ставлення до софістів знову починає змінюватися. Спочатку Ж.-Ж.Бартелемі, а згодом Г.-В.-Ф.Гегель, Д.Г.Льюїс і Дж.Грот не тільки відновлюють добре ім'я софістів, але й підносять його, як ніколи раніше. Особливо захищає софістів англійський історик, автор дванадцятитомної «Історії Греції», Дж.Грот (1794 — 1871), котрий «палким викриттям крайнощів старого уявлення чимало сприяв більш правильному погляду на софістів»<sup>36</sup>. Визнання заслуг і авторитету цього мислителя на заважають, однак, О.М.Гілярову взяти під сумнів об'єктивність і неупередженість його висновків: «Варто лишень звернути увагу на те, з яким співчуттям він [Грот. — М.Т.] ставиться до утилітаризму взагалі й до утилітарного напрямку софістів зокрема,.. щоб переконатися, як йому важко було визнати моральнісно мізерним або жалюгідним будь-який філософський напрям, а тим більше той, який поділяє він сам»<sup>37</sup>. Чужий однобічності і крайнощів ганьбителів

<sup>34</sup> Гіляров А.Н. Греческие софисты, их мировоззрение и деятельность в связи с общей политической и культурной историей Греции. — М., 1888. — С. 1.

<sup>35</sup> Там же. — С. 2.

<sup>36</sup> Там же. — С. 7.

<sup>37</sup> Там же. — С. 10.

софістів, Гіляров не приймає точки зору і їх новітніх рятівників і захисників. Багаторічні самостійні студії і тверезий, зважений підхід, властивий йому як історику і критику, уповноважують його до висновку: «Істина про софістів лежить посередині між крайнощами цих двох поглядів»<sup>38</sup>.

Згідно з О.М.Гіляровим, слід розрізняти між відомими софістами V і IV століть (Протагор, Продік, Горгій, Гіппій, Фразімах, Пол, Евгідем, Діонісодор, Антіфонт, Алкідамант, Евен, Лікофрон) і стародавніми софістами (до середини V ст. до н.е. у стародавній Греції так називали взагалі всіх мудрих і дотепних людей). Сократ є софістом у давнішому розумінні цього слова, але не софістом у тому значенні, в якому йменували Протагора, Горгія та інших.

На думку О.М.Гілярова, софісти V і IV ст. до н.е. не були певною філософською школою чи течією, а складали особливий професійний клас-розряд: «Софісти були платними вчителями доброчесності (у грецькому значенні цього слова), тобто необхідних для успіху в практичному житті знань і розумової вправності або спритності, котрі займалися філософією і притримувалися у своїй філософській і виховній діяльності загальноприйнятого в той час напрямку...»<sup>39</sup> Цим напрямом, що панував з другої половини V ст. в усіх проявах грецького життя — в політиці, мистецтві, релігії, філософії — був суб'єктивізм. «Погляд на людину, як міру всіх речей, скептицизм, протиставлення законного природному, теоретичне визнання права сильного, — підкреслює О.М.Гіляров, — усі ці й подібні до них форми суб'єктивізму були вже більшою чи меншою мірою частково свідомим, частково несвідомим надбанням греків у той час, коли софісти надали цим формам закінченого виразу; були так само закладені підвалини і для своєрідної філософської діяльності Сократа»<sup>40</sup>.

Той висновок, що «суб'єктивний напрям складався у Греції історично»<sup>41</sup>, О.М.Гіляров виводить з ґрунтовного і послідовного аналізу давньогрецької історії й культури. Глибоко переконаний у тому, що «в ранній історії Греції безперечно не стільки розумове життя вказувало шляхи життю зовнішньому, скільки навпаки — зовнішнє давало напрям життю розумово-

<sup>38</sup> Там же.

<sup>39</sup> Там же. — С. 37.

<sup>40</sup> Там же. — С. 41.

<sup>41</sup> Там же. — С. 42.

му»<sup>42</sup>, він починає з викладу політичних чинників суб'єктивізму. Простежуючи політичну історію Афін — історію виникнення і розвитку афінської демократії до охлократії — мислитель показує, що вона була історією переходу від утиску до свободи, від залежності до самостійності, від панування закону до суб'єктивізму, який набуває справжнього розквіту у добу після Перікла, коли істинним законом стає усяка вільна людина, а державний закон в очах вільних людей перетворюється на тирана. Небажання підкоряти свою волю закону є негативним виразом суб'єктивізму, позитивним же його виразом є бажання зробити законом власну волю, ствердити вимоги своєї виключної особистості. Під законом розуміються не лише «писані» закони, але й встановлені звичаєм моральнісні правила. Моральнісному суб'єктивізму, стверджує Гіляров, відповідає суб'єктивізм усіх інших духовних проявів: «У моральній сфері суб'єктивізм є егоїзмом або ствердженням особистої волі і протиставленням її волі інших; у теоретичній — суб'єктивізм є ствердженням особистої думки і протиставленням її думці інших»<sup>43</sup>. Творчий суб'єктивізм полягає «у висловленні особистого настрою і нескutoго ніякими загально визнаними нормами... ширянні уяви»<sup>44</sup>.

Аналізуючи давньогрецьку релігію, музику, поезію, О.М.Гіляров переконливо доводить поступове утвердження суб'єктивізму і в цих сферах духовного життя. Відтоді як у державному житті панування закону поступилося місцем суб'єктивізму, «встановлене звичаєм богошанування в очах людей освічених перестало бути обов'язковим»<sup>45</sup>, дедалі більше поступаючись місцем релігійному скептицизму й занепаду релігійного почуття. Ще наочнішим, на думку мислителя, є перехід від об'єктивізму до суб'єктивізму в історії музики і поезії. Музичний і поетичний суб'єктивізм набули розквіту в середині V ст.: у цей час, зазначає О.М.Гіляров, в «музиці і ліричній поезії панувало цілковите свавілля»<sup>46</sup>. У галузі поетичної творчості «об'єктивний епос змінився суб'єктивною лірикою, а ця остання поступилася у V столітті місцем ще більш суб'єктивній формі поезії — драмі, спочатку трагедії, а

<sup>42</sup> Там же.

<sup>43</sup> Там же. — С. 71.

<sup>44</sup> Там же. — С. 71-72.

<sup>45</sup> Там же. — С. 72-73.

<sup>46</sup> Там же. — С. 77.

згодом комедії. Епічний поет, не вдаючись до рефлексії, творить перекази, навіяні легендою; ліричний — висловлює особистий настрій; у драмі дійові особи не тільки передають одна одній свої особисті почуття й міркування, але й намагаються відстояти їх гідність і справедливість»<sup>47</sup>.

Від давньогрецької поезії О.М.Гіляров переходить до давньогрецької філософії, розвиток якої — в цьому він глибоко переконаний — «подібно до історії решти духовного грецького життя, відповідав течії життя політичного»<sup>48</sup>. Об'єктивізм ранньої грецької філософії знаходить цілковиту аналогію з об'єктивізмом політичним і громадським, що панував до середини V століття: ні той, ні інший не надавали ваги особистості. Виразниками філософського об'єктивізму, для якого головне — зовнішній світ (особа має значення остільки, оскільки відображає його закони), були досократики. Ретельно простежуючи розвиток античної філософії від Фалеса до софістів, О.М.Гіляров переконливо доводить, що суб'єктивізм, який остаточно ствердився у середині V ст., має довгезелзну передісторію: «Не софісти і не Сократ створили цей напрям; навпаки, і софісти, і Сократ були ним створені»<sup>49</sup>, «вони були не перетворювачами, а лише завершувачами і тлумачами руху, що вже існував»<sup>50</sup>. Так, керівне правило Протагора — «людина є мірою всіх речей» — виробилося з учень Геракліта, Парменіда, Емпедокла і Демокріта. Вчення Горгія було підготоване елеатами — його безумовний нігілізм і скептицизм був проголошений ще Ксеанідом. Натуралізм Продіка має своїми попередниками Анаксагора і Демокріта. Згаданий вже елеєць Ксеанід виклав учення про пізнання, послідовником якого був софіст Антіфонт. Спільні всім софістам підвалини — «туманні країни небуття» — складені Парменідом. Батьком ерістики був Зенон, а теоретичної риторики — Емпедокл.

Отже, софістика, доводить О.М.Гіляров, є логічним підсумком усієї попередньої давньогрецької філософської традиції. Саме до такого висновку прийде пізніше О.Ф.Лосев: «Софістика є природнім завершенням усієї «досократичної філософії». Суттєве в ній — скептицизм і суб'єктивізм. До цього скептицизму і суб'єктивізму незмінно прагнула вся давнішня

<sup>47</sup> Там же. — С. 79.

<sup>48</sup> Там же. — С. 101.

<sup>49</sup> Там же. — С. 39.

<sup>50</sup> Там же. — С. 154.

космологічна мудрість еллінів»<sup>51</sup>, — зазначає він. Висловлюючи думку, що греки «найглибші песимісти, антиномісти, релятивісти. І це було в них з перших кроків філософії. Софістика була лише кульмінацією»<sup>52</sup>, О.Ф.Лосев опирається саме на дослідження О.М.Гілярова і подає низку цитат античних авторів у перекладі останнього<sup>53</sup>.

Заключний розділ своєї першої праці про софістів Гіляров присвячує аналізу їх практичної діяльності, всебічно обґрунтовуючи думку про те, що «значення софістів... виключно в тому, що вони піднесли до теорії те, чим керувалося практичне життя, і доклали цю теорію до справи виховання»<sup>54</sup>, розхитуючи тим самим моральнісні підвалини грецького життя.

Продовженням наукових студій О.М.Гілярова, присвячених софістам, є його докторська дисертація «Джерела про софістів. Платон як історичний свідок» (1891). Намагаючись здійснити всебічний аналіз філософії софістів, мислитель усвідомлює необхідність з'ясувати питання про достовірність історичних джерел щодо їх вчень і діяльності й особливо про вірогідність суджень і оцінок Платона як головного історичного свідка. Розв'язання цього питання мало справді важливе значення — адже серед більшості фахівців міцно тримався погляд на упередженість історичних свідчень Платона. «Свідчення головного оповідача про софістів, Платона, — зазначає Гіляров, — збуджують у критиків недовіру особливо внаслідок недоброзичливих, викликаних буцімто виключно його особистою філософською точкою зору, зауважень про афінську демократію, служителями якої були софісти»<sup>55</sup>.

Чи справді Платон є глушливцем і наклепником? Чи заслуговує він на довіру як історик філософії? Саме це й намагається з'ясувати Гіляров «через аналіз усіх взагалі його свідчень й у світлі загального його світогляду»<sup>56</sup>.

<sup>51</sup> Лосев А.Ф. Очерки античного символизма и мифологии. — М., 1993. — С. 792.

<sup>52</sup> Там же. — С. 793.

<sup>53</sup> Див. там же. — С. 791-806.

<sup>54</sup> Гіляров А.Н. Греческие софисты, их мировоззрение и деятельность... — С. 41.

<sup>55</sup> Там же. — С. I.

<sup>56</sup> Гіляров А.Н. Источники о софистах. Платон как исторический свидетель. — К., 1891. — С. I.

Висунуте питання змушує мислителя з самого початку дру-  
шити одну з найважливіших проблем платонізму — питання  
про достеменність і хронологічну послідовність творів Платона

Упродовж століть перелік творів Платона, складений  
Фрасіллою (34 діалоги, апологія Сократа й листи), залишався  
незайманим. Сумніви щодо нього були посіяні кантіанцем  
Теннеманом, слідом за котрим «один за одним виступають  
критики традиційного погляду на Платонів кодекс — Шлейє-  
махер, Аст, Зохер, Зукков, Германн, Штальбаум, Целлен-  
Мунк, Штейнгарт, Шааршмідт, Ібервег та інші, з-поміж котрих  
кожний оголошує достеменною ту чи іншу кількість діалогів  
зважаючи на більш або менш обережний характер своєї крити-  
ки»<sup>57</sup>. З тридцяти шести відомих під авторством Платона творів  
німецька критика визнала безсумнівними лише сім: «Прота-  
гор», «Бенкет», «Федр», «Теетет», «Федон», «Тімей», «Держава».

Англійські критики (Джоуетт, Грот) виявилися менш  
негативними: Грот взагалі відстоює увесь Фрасілловий «ка-  
нон». В сторону Грота схиляється французький критик Ше-  
ньє, хоча й заперечує приналежність Платону засвідченого  
Фрасіллою «Клітофонта».

Ретельно аналізуючи аргументи й висновки критиків,  
О.М.Гіляров зазначає подвійність підстав, якими вони керую-  
ться. Зовнішні підстави полягають «у згадуванні чи незгадуван-  
ні того чи іншого діалогу Арістотелем і в узгодженні Фрасіл-  
лового переліку з іншим, більш давнім, але нам відомим лише  
з короткого свідчення Діогена Лаерція, списком Платонових  
творів, складеним (у тріологічному порядку) александрійським  
бібліотекарем і вченим Арістофаном з Візантії»<sup>58</sup>. Але ці зовні-  
шні підстави складають надійний фундамент критики лише у  
небагатьох випадках: «Недостатність аргументів, узятих зі свід-  
чень Арістотеля й Арістофана, змушує критиків віддавати пере-  
вагу внутрішнім підставам щодо зовнішніх»<sup>59</sup>. Внутрішні під-  
стави полягають у тому, зазначає О.М.Гіляров, що «критик  
випрацьовує певну точку зору на Платона, й з огляду на те, чи  
виправдовує той чи інший діалог цю точку зору чи не виправ-  
довує, або ж взагалі підпадає під неї чи ні, визнає діалог досте-

<sup>57</sup> Там же. — С. 37.

<sup>58</sup> Там же. — С. 33.

<sup>59</sup> Там же. — С. 34.

меншим або підробним»<sup>60</sup>. Як бачимо, аргументи з внутрішніх підстав виявляються не набагато спроможнішими.

Отож, критичні зусилля західноєвропейських платонознавців призвели до того, що не була доведена підробленість жодного з творів Платона, зазначених Фрасіллом, але були висунуті досить вагомі аргументи для визнання деяких творів сумнівними.

Пропонуючи власне бачення «платонівського питання», О.М.Гіляров схиляється в сторону так званої філологічної критики, започаткованої «в Англії Кембелом і в Німеччині Діттенбергом, Гефером, Фредерікінгом, Шанцем, Гомперцем, Ріттером»<sup>61</sup>. Сутність запропонованого методу полягає в тому, щоб узявши «за основу Фрасіллів список, перевірити його узгодженнями свідченнями Арістотеля й Арістофана, потім із засвідчених у такий спосіб діалогів виділити групу найбільш різних за композицією (наприклад, «Софіст», «Федон», «Тімей», «Держава», «Закони», ін.), відзначити у них особливості Платонові мови й узяти ці особливості мірилом достеменності інших діалогів»<sup>62</sup>. Відстоюючи правомірність такого методу, О.М.Гіляров виходить з того, що мова автора «безсумнівно відображає його духовне життя... й зі зміною змісту цього життя певною мірою змінюється. Але попри всі зміни мови, в ній завжди зберігаються риси незмінні, зумовлені індивідуальністю розумової організації письменника, які... залишаються його невіддільним надбанням на все життя — своєрідний характер етимологічних утворень, синтаксичних сполучень, риторичних зворотів»<sup>63</sup>.

Така філологічна розробка, як зазначає мислитель, лише починається. До того ж часу, коли у цьому напрямі будуть отримані ґрунтовні результати, найбезпечніший шлях у тлумаченні Платона він вбачає в тому, щоб, «виключивши з Фрасіллового списку ті з «Листів», які Платону безсумнівно не належать, користуватися рештою творів, не роблячи, проте, рішучих висновків на підставі тих, які на мають на користь своєї достеменності жодної об'єктивної запоруки крім авторитету Фрасілла»<sup>64</sup>. Саме таким шляхом іде О.М.Гіляров у своїй науковій розвідці.

Висновки, здобуті мислителем, як зазначає, наприклад, О.І.Введенський, «не виправляють тих або інших деталей у по-

<sup>60</sup> Там же.

<sup>61</sup> Там же. — С. 42.

<sup>62</sup> Там же. — С. 41.

<sup>63</sup> Там же. — С. 41-42.

<sup>64</sup> Там же. — С. 42.

глядах, що панують серед істориків філософії з досліджуваного питання і не доповнюють їх, а майже цілковито скасовують їх»<sup>65</sup>.

Ретельний аналіз мети і властивостей літературної діяльності Платона, його свідчень про філософів дають Гілярову безперечні підстави для висновку, що Платон як історичний свідок цілком заслуговує на довіру і стоїть у цьому сенсі принаймні не нижче Арістотеля: «Платон, — підкреслює Гіляров, — свідомо не міг перекручувати істину з жодного мотиву, що приписують йому давні й нові критики, ні згідно з підставами свого філософського методу, ні згідно з поглядами на ставлення філософа до сучасного суспільного життя, ні згідно із засвоєними ним естетичними правилами, але навпаки, як його теоретичні, так і практичні та естетичні міркування є запорукою відповідності його свідчень істині в основних, головних, знаменних, словом, сутєвих рисах»<sup>66</sup>.

Зібрання усіх відомих свідчень Платона про античних філософів, що супроводжується тлумаченнями, зробленими Гіляровим на підставі платонівського вчення й усієї новітньої критики, справді вражає своєю систематичністю і скурпульозністю. Окрім того, в його праці містяться «ясні й задовільні тлумачення багатьох темних і важких пунктів філософії Платона»<sup>67</sup> — пояснення вчення Платона про матерію і світоутворення («Філеб» і «Тімей»), його критики вчення елеатів про єдине буття («Софіст» і «Парменід»), витлумачення діалектики як поєднання і відношення понять: буття, руху, спокою, тотожного й іншого («Софіст») тощо.

Незважаючи на те, що друга частина «Джерел про софістів» і заплановане дослідження філософії Сократа не були надруковані, зроблене О.М.Гіляровим є вагомим внеском до розвитку античностізнавства. Його фундаментальні праці, написані за першоджерелами, цілком самостійні й багато у чому новаторські, зберігають наукове значення й дотепер<sup>68</sup>. Розгляд

<sup>65</sup> Введенский А.И. Рец. на кн.: Гиляров А.Н. Источники о софистах. Платон как исторический свидетель // Историческое обозрение. — 1892. — Т. 4. — С. 335.

<sup>66</sup> Гиляров А.Н. Источники о софистах... — С. 81.

<sup>67</sup> Козлов А.А. Новейшее исследование о Платоне. Рец. на кн.: Гиляров А.Н. Источники о софистах // Вопросы философии и психологии. — 1892. — Кн. XI. — С. 53.

<sup>68</sup> Див.: Асмус В.Ф. История античной философии. — М., 1965. — С. 171-172; Асмус В.Ф. Платон. — М., 1975. — С. 106-110; Лосев А.Ф. История ан-

софістики як соціокультурного феномену, її аналіз через призму реалій давньогрецького життя, вивчення історико-філософського аспекту творчості Платона, що вперше здійснено мислителем, назавжди залишаться окрасою вітчизняної історико-філософської науки.

Наукові студії в галузі античної філософії відіграли значну роль у формуванні як історико-філософської концепції О.М.Гілярова, так і його філософського світогляду. Адже саме завдяки їм мислитель усвідомлює, що людська особистість не може бути зрозумілою лише з себе самої, позаяк на ній завжди лежить відбиток її історичної епохи, її культури, долі її народу. З'ясовуючи причини виникнення й розповсюдження софістичної філософії, він доходить висновку, що внутрішній і зовнішній світ не просто співіснують, але єдині і взаємообумовлені. Тоді ж до нього приходить розуміння зв'язку філософії з реальним процесом людської життєдіяльності, бачення її призначення у служінні людині та її прагненням.

Київська університетська традиція високого історико-філософського професіоналізму (згадаємо О.М.Новицького, С.С.Гогоцького, О.О.Козлова) знайшла в О.М.Гілярові не тільки гідного спадкоємця, що примножив і збагатив її значними й цікавими здобутками, але й передав своїм талановитим учням, зростивши цілу плеяду згодом визначних істориків філософії. Не буде перебільшенням, на наш погляд, стверджувати наявність гілярівської школи тлумачення філософського тексту, відзначеної філологічною точністю, однаково уважним ставленням до творчої особистості та історико-культурного контексту, дослідницькою сумлінністю й широкою ерудицією. Ця школа цілком виразна у Г.І.Якубаніса, випускника, а згодом професора Університету Св. Володимира, автора цікавих і змістовних праць «Відгуки платонізму в ліриці Шилера» (К., 1904), «Емпедокл: філософ, лікар і чародій» (К., 1905), «Значення стародавньої філософії для сучасного світогляду» (К., 1910) та ін., П.П.Блонського (згадаємо низку його історико-філософських статей: «Вчення Берклі про реальність», «Телеологія Лейбніца», «Етюди з історії ранньої грецької філософії» і, особливо, працю «Філософія Плотіна» (М., 1918)), В.Ф.Асмуса, величезна історико-філософська спадщина котрого гідно виділяється з-поміж

філософської макулатури радянської доби саме тією школою історико-філософського професіоналізму й культури, що вишвала його в молоді роки. Серед учнів О.М.Гілярова згадаємо і С.А.Ананьїна, згодом професора Київського університету, чиї російський переклад Платонівського діалогу «Софіст», здійснений 1906 року за ідеєю і підтримкою вчителя, й досі залишається неперевершеним. Під керівництвом О.М.Гілярова відбулося становлення як історика філософії В.В.Зеньковського, свідченням чого є його перша історико-філософська студія — стаття «Платон у тлумаченні Наторпа», що була написана у студентські роки. Учень О.Гілярова вважав себе і найвизначніший український історик філософії Д.І.Чижевський.

Античнознавчі студії О.М.Гілярова, як і його історико-філософські розвідки в цілому, зберігши своє наукове значення й донині, є, як бачимо, яскравим свідченням високого рівня київської університетської філософії кінця ХІХ — початку ХХ століття і ще одним підтвердженням того незаперечного факту, що справді «живим життям» філософії є її історія.